

Кононенко С. В.

ПОЛІТИЧНИЙ РИЗИК І ТОТАЛІТАРНИЙ КОМФОРТ

Політичний ризик стосується майбутнього. Він є функцією соціального часу. Наслідки ризикованого вчинку — завжди і цілковито в майбутньому. Виникнення сучасної людини «пов'язане з різко зростаючою тенденцією дивитись уперед»¹. Тому й розвиток такої «людини-сучасної» передбачає її зростаючу залежність від майбутнього, в якому містяться результати нинішньої діяльності — так само зростаючої за обсягами. Чим більше вчинено сьогодні, тим більше наслідків буде отримано на завтра і, відповідно, тим більше ризиків.

Зростаюча залежність від майбутнього та зростаючий перетворюючий потенціал людської діяльності призвели до поступового

витіснення уявлення про соціальний час як циклічний і замкнений уявленнями про нього як про спрямований і незворотний². Завтрашній день стає «місцем відплати чи винагороди» за сьогоднішні ризиковані вчинки. Більшість очікувань «людини-сучасної» зорієнтовані на цей прийдешній день. Відповідно, таке саме спрямування отримують її уявлення про соціальний час. Майбутнє чимдалі більше запановує над людською істотою, породжуючи її зворотне прагнення опанувати майбутнє.

О. Шпанн говорить про історичний поступ майбутнього до свого панування; про зростаючу перевагу майбутнього над минулим; про майбутнє, що обвалюється «як єдине ціле»³. Такий абсолютний футуризм є одним з проявів тоталітаризму, який пропонує всім своїм віруючим (насправді — жертвам) той чи інший варіант (ліберальний, комуністичний, фашистський) «світлого майбутнього». Будь-яка тоталітарна практика розпочинається з цілковитого заперечення минулого — уособленого системою традицій; а також сучасного — реальної та ризикованої політичної боротьби за встановлення реального «балансу сил», котрий так само сповнений ризиків. Ідеться про «завершення історії», якого прагнуть всі тоталітаристи — ліберальні, комуністичні, фашистські. Історія, на думку О. Шпанна, уможлиблюється недосконалістю людського соціотворення: адже, якби людина була спроможна засновувати ідеально-довершені соціальні структури, то не виникала б потреба в їхній реструктуризації чи повторному заснуванні, які й становлять сенс історичного процесу⁴. Таким чином, історія може бути завершеною лише втіленням Утопії. В утопічному суспільстві тоталітаристів запанує абсолютна досконалість; зникнуть всі ризики, які об'єктивно існують в реальному політичному житті; історичний процес втратить сенс і припиниться.

Спроби «завершити історію» є максимально ризикованою грою з тією самою історією. Ставками у цій грі є життя мільйонів людей. Побудувати абсолютно ідеальне й досконале суспільство звісно неможливо, однак мобілізувати людей (тоталітарними засобами) на таку побудову не так вже й важко. Тоталітарна абсолютизація майбутнього є шляхом до його знищення. Таке «знищення майбутнього» — ще одна назва проекту «завершення історії» — безпосередньо стосується намірів тоталітаристів усунути з суспільного життя будь-які ризики. Адже допоки існуватиме історичне майбутнє, доти існуватиме загроза відплати (в цьому історичному майбутньому) за нинішні ризиковані кроки.

Політичний ризик стосується можливостей. Він є функцією комплексності. Складність визначається обсягом можливостей. Чим складніше політичне життя, тим воно ризикованіше: «більше можливостей — більша комплексність — більше ризиків».

На думку Д. Золо, саме «комплексність» становить головну проблему теорії й практики політики. Чим комплексніше середовище політичної діяльності, тим складніше її здійснювати: більше необхідних виборів та можливих наслідків; більше факторів, елементів та взаємозв'язків між ними; більша конфліктогенність⁵. Головним завданням політики, твердить цей автор, є селективне регулювання соціальних ризиків. Зростаюча комплексність робить суспільне середовище більш ризикованим, а ризик породжує страх — базове соціотворче почуття, яке живить одвічне прагнення людей до безпеки та об'єднує їх у соціум. Розгортаючи такі (цілком гоббсівські) міркування, Д. Золо доводить, що першою функцією політичної системи є регулювання страху шляхом зменшення комплексності, а отже й ризиків, які вона породжує⁶.

Тоталітаризм став відповіддю на зростаючу комплексність суспільного життя і тієї зростаючої кількості ризиків, до якої вона призводить. Політична діяльність, — оскільки вона стосується всього суспільства і спрямовується до втілення базових політичних цінностей безпеки, добробуту, справедливості в інтересах всіх, а не окремих суспільних груп, — постійно породжує ілюзію можливості тотального політичного контролю, ілюзію можливості усунення будь-яких соціальних ризиків. В масових, індустріальних, комплексних суспільствах спокуса тотального контролю трансформується в спокусу тоталітарну. Таким чином, в контексті тоталітаризму відбувається втеча від зростаючої комплексності та, відповідно, зростаючої ризикованості суспільного життя.

Політичні ризики можуть стосуватися винятково політики, і саме тоталітаризм ці ризики вочевиднє. Йдеться про загрозу тотального розростання політики аж до її самознищення. Політична система, спрямовуючись до тотального контролю, може просто «розчинитись» в тих підсистемах суспільства, які вона прагне контролювати: адже виокремленість та існування політики уможливлується виокремленістю та існуванням інших суспільних сфер — економічної, культурної, правової.

Кожна тоталітарна ідеологія — ліберальна, комуністична, фашистська — містить в собі історичне припущення щодо «відмирання» держави й політики чи, принаймні, зведення до мінімуму

їхньої ролі. Справді, навіщо політичне впорядкування й регулювання в абсолютно досконалих «постісторичних» суспільствах — структурно «прозорих», штучно вибудованих, ґрунтованих на ідеологічно «передвстановленій» гармонії? Інша річ, що тоталітарне суспільство є ідеальним типом і реальною суспільною практикою. Тобто таке суспільство можна будувати (майже до нескінченності), однак побудувати — ніколи. Причому, за це тоталітарне будівництво доведеться розраховуватися мільйонами й мільйонами жертв. Тоталітаризм (ліберальний, комуністичний, фашистський) — річ надзвичайно підступна. Він, граючи на викликаних соціальною комплексністю, природному людському страхові перед ризиками й бажанні абсолютної життєвої гарантованості, пропонує соціальні альтернативи, які настільки недосяжні, наскільки й криваві.

Сучасні суспільства були й будуть комплексними, причому, ця комплексність, під впливом технологічних, культурних, економічних факторів, неминуче зростатиме, розширюючи спектр ризиків. Політиці залишається або мудро й реалістично змиритись з такою ситуацією, нароцуючи потенціал політичної дії та врівноважуючи владно-силові полюси соціуму (в тому числі міжнародного), який дедалі більше ускладнюється, або ж знову й знову потрапляти в пастки тоталітаризму, намагаючись досягти недосяжного — абсолютної гарантованості й цілковитого звільнення від ризиків.

Політичний ризик стосується потенціалу. Він є функцією владно-силових ресурсів у розпорядженні того, хто ризикує. Слабкий не ризикує, оскільки по-перше, йому немає що втрачати, а по-друге, через брак ресурсів він просто не спроможний здійснити ризикований крок, тобто «взяти ризик». Можна навіть говорити про такий собі «мінімальний потенціал ризику», тобто про мінімально достатній обсяг владно-силових ресурсів у розпорядженні суб'єкта політичних відносин, який уможливорює його здатність до ризикованих вчинків, здатність «взяти ризик», здатність ризикнути.

Г. Морґентау визначає політику як «боротьбу за владу», а політичні відносини як присутньо владні, тобто відносини винятково з приводу влади і навколо влади. Він же зазначає, що першою і головною метою зовнішньополітичної діяльності, незалежно від конкретно-історичних обставин, є нароцнення владно-силового потенціалу держави⁷. Таким чином, саме влада (її обсяг) є тим, чим ризикують в політиці. Політичний ризик, принаймні з погляду

реалізму, передбачає або загрозу втрати, або можливість набуття владно-силового ресурсу. Більший ризик — більша загроза втрати і більша можливість набуття. Держава може ризикнути своєю «національною могутністю», аби максимально її примножити, зважившись, наприклад, на війну.

Обсяг владно-силового потенціалу не лише визначає ставки ризику, але й перестраховує від наслідків ризикованих дій. Сильний ризикує більшим, ніж слабкий; проте — він не ризикує більше, ніж слабкий. Потужна держава завжди збереже достатній обсяг «національної могутності», аби застрахувати себе від негативних наслідків ризикованого зовнішньополітичного кроку. Звідси й одвічне прагнення великих держав до глобального поширення, яке зазвичай стримується подібним прагненням інших великодержавних потуг та їхніх союзів. Таке прагнення пояснюється в тому числі намаганням зменшити зовнішньополітичні ризики шляхом нарощування контролю над міжнародним середовищем.

Частина сучасних міждержавних союзів і військово-політичних блоків відіграють роль своєрідних страхових товариств, захищаючи держави-члени від можливих зовнішньополітичних ризиків шляхом надання безпекових гарантій та утримання від ризикованої зовнішньої політики. Однак ці альянси також ґрунтуються на певному розташуванні сил — в них домінують держави з переважаючою «національною могутністю». У випадку слабших країн зменшення ризикованості зовнішньої політики досягається ціною відмови (принаймні часткової) від свободи зовнішньополітичної дії — за страховий поліс для своєї державності вони платять її незалежністю. Тому перед новими незалежними державами постає питання обсягу страхових внесків, котре водночас є питанням ціни свободи. Як зберегти цю свободу — відмовою від неї чи нарощенням її потенціалу? Як досягнути більшої зовнішньополітичної автономності — невже через обмін щойно здобутої незалежності на залежний статус в тому чи іншому безпековому альянсі або інтеграційному об'єднанні? Як краще вчинити — усунути всі ті ризики, котрі неминуче породжує незалежна зовнішня політика, відмовившись від цієї незалежності на користь домінуючих держав та контрольованих ними альянсів чи, визнавши неминучу ризикованість автономної зовнішньополітичної (і політичної загалом) діяльності, намагатись мінімізувати ризики шляхом нарощення «національної могутності»?

Г. Моргентгау наголошує на відносності «національної могутності» (а отже й влади загалом), яка не може бути абсолютною і всепереважаючою⁸. Загальнополітичне прагнення типового носія влади до максимізації свого владно-силового потенціалу, прагнення до здобуття всепереважаючої влади чи навіть всесилля є нездійсненим, адже, завжди знайдеться стримуючий силовий фактор, який не дасть змогу одній владі стати абсолютною, тобто увідносити її. Страх породжує абсолютистські рішення, а захопленість, ейфорія, ентузіазм живлять віру в можливість їхнього здійснення. Страх перед майбутнім є водночас страхом ризикованих вчинків (радше — їхніх наслідків). Страх породжує прагнення до всесилля, адже, всесильний не ризикує. Він не може ні втратити, ні набути; він все контролює і нічого не боїться; він не має конкурентів, отож і не має тих, коштом котрих міг би пожитись чи на користь котрих міг би втратити. Страх, трансформований в емоційне піднесення (істерику), живить віру людини у власне соціотворче всесилля — в спроможність здійснити проект «завершення історії» і побудувати абсолютно нове суспільство, позбавлене будь-яких ризиків. Страх спонукає слабку людську істоту уявити себе надлюдиною, котра здатна витворити так само надлюдське суспільство.

Тоталітаризм є породженням віри людини у власне соціотворче всесилля. Тоталітарне суспільство є суспільством ідеологічно «передвстановленою» суспільною гармонією, суспільством без вад, суперечностей, конфліктів, а отже, й без ризиків. Віра в можливість створити таке суспільство живиться ілюзією соціотворчого всесилля, коли суб'єкт політичних відносин вважає суспільну реальність не лише вичерпно пізнаною, але й цілковито перетвореною. Віра живиться ілюзіями — вона ж їх і породжує. Передусім, ідеться про абсолютну віру в абсолютні ідеали. Цінності трьох великих ідеологій — лібералізму, комунізму, фашизму — перетворені на об'єкт релігійного поклоніння, надихають цю віру й озмістовлюють ці ідеали. Тоталітарне суспільство є суспільством, збудованим винятково на одному ідеологічному принципі, який виключає і не терпить суспільні елементи, що цьому принципу не відповідають. Тоталітарне суспільство уявляється як абсолютно досконале і гармонійне — це суспільна реальність, тотально реструктурована на основі однієї ідеології; реальність штучна; реальність структурно «прозора»; реальність, позбавлена внутрішньої «втаємничості» та об'єктивності. Тоталітарне суспільство не

створює ризиків, адже воно є ідеологічно наперед визначеним. Тоталітарне суспільство постає результатом трансформації все-силля в гармонію, абсолютного соціотворчого потенціалу — в абсолютну соціальну стабільність, перманентної ризикованості політики — в цілковиту гарантованість і передбачуваність її відсутності.

Тоталітаризм є соціальною практикою, а не завершеною соціальною системою. Інакше кажучи, тоталітарне суспільство можна будувати до нескінченності, однак, збудувати — ніколи. В історії людства не існувало ідеологічно одномірних соціумів, витворених винятково на підставі якоїсь одної ідеології. В реальному людському суспільстві завжди співіснуватимуть різні й суперечливі ціннісні та структурно-матеріальні елементи. Таке суспільство — еkleктичне, суперечливе, різнорідне, невизначене, а отже, сповне не ризиків. Воно має за відповідник «політичний розум», котрий визнає відносність будь-якої влади, усвідомлює ризикованість будь-якої політичної дії, заперечує будь-які абсолютні — ціннісні, владно-силові, соціотворчі. Реаліст закликає змиритись з неминучістю ризиків, зумовленою боротьбою за владу та неможливістю її зосередження в розпорядженні якогось одного суб'єкта політичних відносин впродовж тривалого часу.

Релятивістський «політичний розум» реалізму протистоїть абсолютистському «тоталітарному розуму» утопіста — ліберального, комуністичного, фашистського. Це протистояння стосується й політичних ризиків: реаліст визнає їхню неминучу присутність у політиці, пропонуючи нарощувати владний потенціал як головний засіб нейтралізації негативних наслідків ризикованих дій; тоталітарист, абсолютно віруючи у соціотворче всесилля своєї ідеології, прагне створити суспільство, в якому взагалі ризиків не буде.

Політичний ризик стосується стратегії. Він є функцією політичного вибору. Таким чином, будь-яка стратегія передбачає ризик, постаючи ризикованою грою — грою з часом, можливостями, ресурсами.

Р. Даль пов'язує виникнення й існування людини-соціальної зі спроможністю людського створіння (просто дорослої дитини і продукту еволюції) накопичувати ресурси шляхом самообмеження й здійснювати соціальні стратегії шляхом взаємодії з іншими членами суспільства. Метою цих стратегій є максимізація винагород і мінімізація санкцій. В разі якщо такі стратегії зорієнтовані на політичну систему як головне джерело винагород і санкцій — людина-соціальна трансформується в людину-політичну⁹. На під-

ставі цих теоретичних побудов, ризикованість політичної стратегії визначається співвідношенням між обсягом очікуваних санкцій і обсягом очікуваних винагород.

Політичний ризик зумовлюється невизначеністю майбутнього — дуальністю «можливих втрат/можливих здобутків». Стратегічне планування в політиці включає розробку негативних і позитивних сценаріїв майбутнього. Планування ризиків передбачає акцентування перших задля якомога успішного досягнення других. Стратегія — це вибір; ризик — обмін можливих втрат на можливі здобутки.

Тоталітарист заперечує стратегії, визнаючи лише єдиновірний «світлий шлях». Тоталітарист не вибирає — для нього вибір завжди «вже зроблено». Він обмінює право на вибір і стратегію (чи радше — на вибір стратегії) на утопічну обіцянку абсолютного комфорту й відсутності будь-яких ризиків. Тоталітарист обмінює «свободу стратегічної волі» на ідеологічно «передвстановлену» гармонію.

Прагнення уникати ризиків та забезпечувати комфортне існування є цілком природним прагненням людей, зрештою, задля цього вони й об'єднуються в суспільства, перетворюючись на людей-соціальних. Соціум захищає і гарантує людське створіння від більшості небезпек позасоціального існування, розвиваючи властивості (наприклад — мислення), які ніколи б не розвинулися в природному середовищі й малих природних колективах. Соціальна еволюція, значною мірою, полягає в перетворенні суспільства із засобу виживання на засіб розвитку, який є творчим виживанням шляхом пристосування середовища, а не пристосування до середовища.

Суспільство, захищаючи від одних загроз, створює інші; усуваючи одні ризики, породжує інші. Природне людське прагнення до більшого комфорту і меншої ризикованості може досить легко трансформуватися в суто тоталітарне прагнення до абсолютного комфорту й усунення будь-яких ризиків. Таким чином, тоталітарні схильності й тенденції є невід'ємною частиною всіх сучасних суспільств. Спроби нових незалежних держав «втекти від історії» (а це одна з форм її «завершення») шляхом набуття членства в безпековому альянсі чи інтеграційному об'єднанні мають суто тоталітарне походження. Всі ці спроби також живляться бажанням абсолютного комфорту й страхом перед ризиками самостійної зовнішньої й внутрішньої політики.

Тоталітаризм є вкрай підступним. Увійшовши до історії в минулому столітті, він навряд чи зникне з неї. Тоталітаризм може

набувати безлічі конкретно-історичних форм, частина з яких відрізнятиметься від традиційних «сталінсько-гітлерівсько-концтабірних» уявлень про тоталітарну практику. Тоталітаризм передбачає ціннісний монізм, ідеологічно передвстановлену соціальну гармонію, яка забезпечує абсолютний комфорт і усуває всі ризики. Тоталітарна практика є культовою практикою, причому, те, які саме ідеологічні цінності становлять об'єкт політико-релігійного поклоніння та зразок тотальної перебудови суспільства — ліберальні, комуністичні, фашистські, — суттєво не впливає на тоталітарний характер цієї практики. Беззастережне поклоніння ідолам лібералізму призводить до тоталітаризму так само, як і поклоніння ідолам комунізму чи фашизму.

Ліберальна демократія є суспільним устроєм, спорідненим з комуністичним соціалізмом та національним соціалізмом. Кожен з цих устроїв передбачає ціннісний монізм — панування одного ідеологічного культу. Руйнація комуністичного тоталітаризму, шляхом запровадження ринку й демократії, зовсім не свідчить про кінець тоталітаризму загалом. Адже: по-перше, будь-яке сучасне суспільство містить у собі тоталітарні тенденції; по-друге, один тоталітаризм може просто заступитись іншим. Тут якраз і зринає питання критеріїв завершеності соціальної трансформації в країнах посткомуністичної напів-периферії. Чим мають завершитись трансформаційні процеси в цих країнах — встановленням ринку та демократії і вступом до безпекових альянсів та інтеграційних спільнот чи створенням потужної національної держави, спроможної до автономної зовнішньої політики і достатньо сильної, аби самостійно нейтралізувати всі ті ризики, які неминуче породжуються незалежною внутрішньополітичною і зовнішньополітичною діяльністю?

Людина-політична є унікальним витвором соціальної еволюції, адже, в ній зосереджена «політична мудрість віків». Людина-політична є природженим реалістом: вона визнає неминучість ризиків і неможливість досягнення цілковитого комфорту, мислячи в термінах відносного, а не абсолютного. Людина-політична опосередковує та врівноважує людину-соціальну, котра боїться ризикованості й прагне комфортного існування, і людину-мислячу, котра схильна продукувати різноманітні Утопії; вона утримує людину-соціальну й людину-мислячу від небезпечного злиття в тоталітарній практиці людини-тоталітарної. Людина-політична готова ризикувати, вважаючи владно-силовий потенціал головною

гарантією від негативних наслідків будь-якої політичної дії, яка неминуче буде, більшою або меншою мірою, ризикованою. Людина-політична культивує у собі мужність перед лицем неминучих ризиків та готовність відповідати за наслідки ризикованих вчинків.

¹ Уитроу Дж. Естественная философия времени / Дж. Уитроу; пер. с англ. Ю. Молчанова, В. Скурлатова и С. Шушурина; общ. ред. М. Э. Омеляновского. — М.: Прогресс, 1964. — С. 72.

² Там же. — С. 74.

³ Шпанн О. Философия истории / Отмар Шпанн; пер. с нем. К. В. Лощевского. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. — С. 448.

⁴ Там же — С. 215–218.

⁵ Zolo D. Democracy and Complexity: A Realist Approach / Danilo Zolo; trans. D. McKie. — University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1992. — P. 6.

⁶ Ibid. — P. 61.

⁷ Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. — Fifth Edition, Revised. — N.Y.: Alfred A. Knopf, 1978. — P. 5, 29.

⁸ Ibid. — P. 107–109.

⁹ Dahl R. A. Who Governs?: Democracy and Power in an American City / Robert Alan Dahl. — New Haven and London: Yale University Press, 1989. — P. 225.